

KÖY ENVANTER ETÜDÜ VE İSTATİSTİKİ VERİLER İLE AĞRI KIRSALINDA TARIMSAL ÜRETİMDE YAŞANAN DEĞİŞİMİN SOSYO- KÜLTÜREL SONUÇLARININ İNCELENMESİ (1960-2000)

Hacer KARABAĞ*

ÖZ

Toplumların her an değişme halinde olduğu kabul edilen bir gerçektir. Bu değişimin hızının belirlenmesi ve çeşitli konuların karşılıklı etkileşiminin nasıl gerçekleştiğinin ortaya konulması, yorumlanması ve yeni bilgiler üretilmesi farklı disiplinlerin uğraş alanları içerisinde ele alınmaktadır. Türk toplumunda, 1950'lerde başlayan ve 1980'lerde kademeli olarak hızlanan değişimin ana eksenini, köylülüğün çözülüp, köylerden şehirlere kırsal nüfusun göç etmesi olarak kabul edilmektedir. Köylülüğün çözülmesindeki en önemli nedenlerden biri de tarımsal üretimdeki değişimdir.

Tarımsal üretim, pek çok kişinin düşündüğü üzere sadece bitkisel üretimi ifade etmez. Bitkisel üretimin yanında, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık gibi alanları da kapsamaktadır. Bununla birlikte tarım sadece bir geçim kaynağı veya üretim biçimi olarak da düşünülmemelidir. Kendisine bağlı olan insanların mutfak kültürünü, giyim kuşamlarını, örf ve adetlerini, komşuluk ilişkilerini, ev ve barınmaya yönelik mimari yapılarını, dini algılayış ve yorumlayışlarını, yani o toplumun maddi ve manevi kültürüne ilişkin tüm temel öğeleri kapsar. Tarımı en iyi ifade edebilecek söz belki de Lamartine'nin "Buğday değildir yalnızca, tüm bir uygarlıktır topraktan yükselen" sözüdür. Bu bağlamda diyebiliriz ki tarım, eski çağlardan günümüze kadar insanların en temel uğraşı alanı ve geçim kaynağı olmuştur.

---

* Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, hkarabag@uludag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4855-5665>).

Çalışmamızda bu noktadan hareketle, özellikle Türkiye genelinde sanayileşmenin hızlandığı 1960-2000 yılları arasında, tarımsal üretim ve mekanizasyon konularında Ağrı ilinde yaşanan değişimin, kırsaldaki etkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Nüfus, Köy Envanter Etütleri, Tarım, Toplumsal Değişim.

**EXAMINATION OF SOCIO-CULTURAL CHANGE
OCCURED IN AGRICULTURAL PRODUCTION IN AĞRI
COUNTRYSIDE ALONG WITH VILLAGE INVENTORY
SURVEY AND STATISTICAL DATA
(1960-2000)**

ABSTRACT

It is an accepted fact that societies are constantly changing. Determining the speed of this change and revealing how the interplay of various subjects occurs, interpreting and generating new information are handled within the scope of different disciplines. In the Turkish society, the main axis of the change that started in the 1950s and accelerated gradually in the 1980s is accepted as the rural population migration from the villages to the cities. One of the most important reasons for resolving the peasantry is the change in agricultural production.

Agriculture production does not mean herbal production only as many people think. In addition to herbal production, it also includes fields such as livestock, forestry and fishing, as well. However, agriculture should not be considered only as a means of living or production type, either. It includes the cuisine culture, clothing patterns, manners and customs, neighborhood relations, architectural structures for home and sheltering, perception and interpretation of religion of the people dependent on it, in other words, all the basic elements related to the material and spiritual culture of that society. The saying that can express agriculture the best is perhaps Lamartine's saying "What is rising from the soil is not only the wheat but also a whole civilization". Within this context, we can say that the agriculture has been the most basic field of occupation and means of living of human beings from ancient times until today.

In our study, from this point forth it is aimed to reveal the socio-economic changes occurred in agricultural production and mechanization matters in Ağrı countryside, especially between 1960 and 2000, when the industrialization has accelerated in Turkey.

Key Words: Agriculture, Rural Population, Social Change, Village Inventory Surveys.

Giriş

Dünya tarihinde, tarımsal alanda yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurularak kimi dönemlendirmeler yapılmıştır. Bu süreçlerin en başındaki toplayıcılık-avcılıktan tarıma geçiş dönemi “Tarım Devrimi” ya da “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmıştır. Söz konusu köklü değişim ile insan, içinde yer aldığı eko sistemin pasif bir üyesi olmaktan çıkıp doğaya müdahale edebilen aktif bir özneye dönüşmüştür.¹ İnsanlık tarihinin tanık olduğu bu ilk büyük devrimden sanayi devrimine kadar geçen on bin yıllık dönem boyunca “geçimlik tarım” dünyada insan yaşamının temel uğraşısı olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise modern yöntem ve tekniklerle üretim yapılan, verimin arttığı, insan gücüne gereksinimin azaldığı yeni bir döneme girilmiştir. Bu durum elbette toplumsal pek çok değişimi ve kırılmayı beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen dönemde nadas sisteminin yerine tahılların, yemlik bitkilerle nöbetleşe ekim usulünün uygulanmaya başlanması hem bitkisel üretimde hem de hayvansal üretimde büyük bir verimliliği ortaya çıkarmıştır. Uygulanan yeni sistem eskiye göre iki kat daha üretkendir ve ciddi anlamda artmış olan nüfusun da çok daha iyi beslenmesine olanak vermiştir. Tüm bunlarla birlikte yeni tarım, yüksek üretkenlik sayesinde, doğmakta olan endüstriye hem sermaye hem de hammadde ve işgücü vermiştir.²

Gelişme seviyesi yüksek ülkelerde tarım, sanayi ve hizmet sektörü gibi sektörler arasında derin farklar bulunmamaktadır. Ekonomik gelişme tüm bu sektörlerin birbirleriyle orantılı çalışması ile söz konusu olabilmektedir. Tarım ekonomik gelişme sürecine özellikle ürün katkısı yapmaktadır. Aynı zamanda ihraç edilen tarımsal ürünlerle pazar ve piyasa katkısı da sağlamaktadır. Elbette bu durum, küçük aile işletmelerinin hâkim olduğu, geçimlik tarım yapısı içerisinde gerçekleşemez.³

Türkiye’de iktisadi gelişme sürecinde, tarım sektörünün katkısına bakıldığında, 1927’den beri ulusal gelir içerisinde tarımsal kesimin payının daraldığı görülmektedir. Bu daralma özellikle 1960’tan sonra ivme göstermektedir. Gayrisafî milli hasılda tarımın payı, 1960’ta %37,9, 1980’de %25,5, 1990’da %16,8 ve 2000’de %13,9’dur.⁴ 1923-1960 yılları arası tarımın gayrisafî milli hasıladaki payı %4,29 azalma gösterirken, 1960-2000 arası azalma oranı %63,32’dir. Gayrisafî milli hasılda sanayinin payının sürekli artarken, tarım sektörünün payının azaldığı görülmektedir.

¹ Ahmet Şahinöz, **Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011,s.82; Marcel Mazoyer, Laurence Roudart, **Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize**, Çev: Şule Ünsaldı, Epos Yay., Ankara, 2009, s.78.

² Mazoyer-Roudart, **a.g.e**, s.324-343.

³ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013, s.241.

⁴ DİE, **İstatistiklerle Türkiye 2000**, Ankara, 2001.

Türkiye’de, genellikle sanayileşmenin 1960’lardan itibaren yükselmeye başladığı kabul edilir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak kırsal kesimdeki nüfus fazlasının fabrikalara yöneldiği ve köylü-kentli nüfus oranının giderek kentler lehine değiştiği de bir başka gerçektir. Ancak Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda %80’ni köylerde oturan Türk insanının, 1970’lerde bile çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktayken günümüzde tarım, kimi bölgelerde üçüncül bir ekonomik değer olarak kabul edilmektedir. Bu durum 1970’lerden sonra kırsal kesimde yaşayan insanların hayatlarını etkileyen baş döndürücü bir değişimin var olduğunu göstermektedir.

Çalışmada, 1960-2000 sürecinde, Türkiye genelinde tarımsal üretimde görülen değişim, kırsal nüfusun yoğun olarak yaşadığı, Ağrı ili kırsalında incelenecek ve değişimin köylüye yansımaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ağrı ilinin yüzölçümü 11.376 km² ve deniz seviyesinden yükseltisi 1.640 m’dir. Doğu sınırını Türkiye-İran arasındaki devlet sınırının bir bölümü oluşturmaktadır. Kuzeyde Kars ili, kuzeydoğuda Iğdır ili, güneyde Van ili, güneybatıda Bitlis ve Muş illeri ile sınırdır. Batıda ise Erzurum ili ile sınır oluşturmaktadır.⁵

Doğu Anadolu Bölgesi’nin en doğu ucunda yer alan Ağrı, bölgenin coğrafi karakterini taşır. Genel olarak dağlık bir araziye sahiptir. İl toprakları Türkiye’nin en yüksek yerlerini oluşturur.⁶ İlde bulunan sarp ve engebeli dağlar, öteden beri tarım, ulaşım ve haberleşme konularında ciddi bir engel oluşturmuştur. İlçe merkezlerinin kuruldukları yerler (Hamur ve Tutak hariç) ova olup, bunlardan uzaklaştıkça yayla ve dağlar başlar. İlin fiziki sınırlarına göre orta kısmında ovalar yer almıştır. Doğubayazıt’ ta başlayan ovalık arazi, Diyadin, Taşlıçay ve Ağrı merkez ilçede Murat nehrinin her iki yanında devam eder, Eleşkirt Düzlüğü ile Tendürek ve Tahir Dağlarının doğru bir genişleme yaparak Hamur Deresi ile güneye uzanır. Geniş düzlükler olan Tutak ve Patnos ovalarını hafif bir engebe birbirinden ayırır.⁷

Sosyo-ekonomik açıdan ülkemizin en geri kalmış illerinden olan Ağrı’nın ekonomisi, temelde tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ayrıca bu sektörlere bağlı olarak gelişen ticaret ve hizmetler sektörü ildeki en önemli istihdam alanlarını oluşturmaktadır. Son yıllarda eğitim ve turizm fonksiyonlarında önemli gelişmeler yaşanmış olmasına karşın, temelde

⁵ İsmail Özdoğan, “Ağrı İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Seyri (1923-2018)”, **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5 (1), 177-206, s.179.

⁶ **Ağrı 2018 İl Çevre Durum Raporu**, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2019, s.1

⁷ **A.g.e.**, s.2.

ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmakta olan ilde uygulanan tarım politikaları nedeniyle işsizlik oranları giderek artmaktadır.⁸

Yöntem ve Materyal: Eldeki verilerin analizine dayalı nicel bir araştırma olarak tasarlanan çalışma, veri taramasına dayalı olması sebebiyle betimsel çalışmalar grubunda da değerlendirilebilir. 1965 ve 1997 Ağrı Köy Envanter Etütleri, Ağrı İl Yıllıkları ile TÜİK'in nüfus ve tarımsal üretime yönelik istatistikleri araştırmanın en önemli veri tabanını oluşturmaktadır. İncelenen tarihsel süreçteki değişim, sayısal veriler üzerinden tablolarla yansıtılmaya çalışılacaktır. Tablolarda görülen, yıllara yayılmış rakamsal değişimlerin nedenleri birincil ve ikincil kaynaklarla açıklanarak analiz edilecektir. Tüm bu süreçte, asıl amaç toplumsal bir varlık olan insan üzerindeki etkileri analiz etmek olacaktır.

Çalışmanın temelini oluşturan kaynaklar:

Ağrı İl Yıllıkları: Ağrı ili 1967, 1973 yıllıklarına ulaşılmıştır. Yıllıklarda, o dönemin mülki ve idari yönetim kadrosu, bölgenin coğrafi yapısı, iklim özellikleri, sosyo-ekonomik yapısı vb. konularda önemli bilgiler yer almaktadır.

İstatistik Kayıtları: İncelenen dönemin diğer nesnel bilgi kaynakları Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileridir. 1960-2000 yıllarına ait gerekli demografik ve tarımsal üretime ilişkin bilgiler, TÜİK veri tabanından elde edildi.

Köy Envanter Etüdüleri: 1965 ve 1997 yıllarında hazırlanan Ağrı Köy Envanter Etüdüleri çalışmanın iki temel kaynağıdır. Etüt ve değerlendirme sonuçlarını gösteren tablolar ile Ağrı ili kırsalındaki bitkisel ve hayvansal üretim, tarımsal mekanizasyon, sulama, ulaşım ve demografik duruma dair veriler elde edilmiştir.

1. Ağrı İlinde Kırsal Nüfus ve Göç Olgusu

Türkiye'de kırsal nüfus ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 1980'li yılların başına kadar kesintisiz bir biçimde artarak 10,3 milyondan 25,1 milyona yükselmiştir. Tarımda makineleşmeye bağlı olarak 1950'lerden sonra kırsaldan kentlere doğru göçler başlamış olsa da 1980 itibarıyla toplam nüfusun %56'sını oluşturan kırsal nüfus, hala önemli bir paya sahiptir. Fakat bu tarihten itibaren kırsal nüfus kırılma yaşayarak mutlak azalma sürecine girmiştir.⁹ Şüphesiz bu değişimde Türkiye'de, tarımın makineleşmesi ve

⁸ Faruk Kaya, Sinan Kocaman, "International Migration Movements and an Evaluation on the Social and Economic Condition of Refugees and Asylum Seekers in Ağrı", **Ozean Journal of Social Sciences**, 3, 1, 2010, s.19.

⁹ Şahinöz, a.g.e., s.361.

modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenler yatmaktadır.

Kemal Karpat Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm adlı eserinde, köyden kente göçün sebepleri ile ilgili yapılan bir çalışmanın sonucunu şöyle aktarmaktadır: “Kendileriyle mülakat yapılan erkek, kadın ve bekârların çok büyük bir kısmı, köyü yoksulluk ve yaşama güçlükleri nedeniyle terk ettiklerini söylediler. Yine birçoğu, toprağın yetersiz ve verimsiz oluşunu yoksulluğun ve göçün doğrudan nedenleri olarak belirttiler.”¹⁰

1960-2000 yılları arasında, Ağrı ilinde gerçekleşen nüfus değişim durumu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde, Türkiye genelindeki şehir-köy nüfus oranlarındaki değişimin, Ağrı ili yerinde görülmediği söylenebilir.

Tablo 1: Ağrı İli ve İlçeleri Şehir/Köy Nüfus Değişimi (1960-2000)

	1960		1980		2000	
	Şehir N.	Köy N.	Şehir N.	Köy N.	Şehir N.	Köy N.
Merkez	19.776	31.450	40.532	43.594	79.764	39.979
Diyadin	2.269	16.574	6.011	27.147	13.320	27.448
Doğubeyazıt	7.047	30.633	23.513	50.281	56.261	49.493
Eleşkirt	3.988	26.971	10.083	34.041	15.339	33.553
Hamur	910	12.790	9.744	17.766	3.865	18.187
Patnos	3.478	22.958	18.184	40.818	71.829	63.271
Taşlıçay	2.004	12.320	4.226	17.705	5.180	16.659
Tutak	1.848	20.102	3.810	28.243	6.751	27.845
Toplam	41.320	173.798	108.414	259.595	252.309	276.435
Ağrı Genel Toplam /Nüfus Yoğunluğu	215.118 / 19		368.009 / 32		528.744 / 46	

(Kaynak: DİE, 1960 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1963. DİE, 1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, Ankara, 1982. DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, Ankara, 2002.)

Tablo 1’deki verilere göre, 1960-2000 yılları arasında, Ağrı ilinde şehir ve köy nüfuslarının her ikisinin de sürekli artış gösterdiği söylenebilir. Türkiye genelinde kırsal nüfus, 1980’lerden sonra kırılma yaşayıp düşüşe geçerken, Ağrı ili genelinde, 2000 yılına gelindiğinde dahi kırsal nüfusun, şehir nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında, kentleşmeyi hızlandıran; sanayileşme, hizmetler, ticari faaliyetler ve diğer kentsel fonksiyonların Ağrı ilindeki yetersizliği en etkili faktörler olarak ifade

¹⁰ Kemal Karpat, *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev: Abdulkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.127.

edilmektedir.¹¹ Köy nüfusu şehir nüfusundan fazla olmakla birlikte, artış oranları farklılık göstermektedir. 1960-2000 yılları arasında, köy nüfusu %59,05 artış gösterirken, şehir nüfusu 6 kat artış göstermiştir.

Ağrı, sürekli göç veren bir ildir. Öyle ki 1960 yılında Ağrı ilinin nüfusu 215.118 iken Türkiye'nin nüfusu 27.754.820'dir.¹² 1960 yılında, Ağrı ili Türkiye nüfusunun %0,77'sini oluşturmaktadır ve bu oran 2000 yılında da aynıdır. Ağrı ilini de içine alan TRA2 Bölgesi¹³ için yapılan bir araştırma, bölge genelinde, 1970 ve 1990 arasında, diğer illere veya köylerden il merkezlerine doğru yoğun göçlerin yaşandığını mülakatlarla ortaya koymaktadır. Bu araştırmada, yaşanan göç sorunun en önemli nedeninin genellikle ilgili olduğu ifade edilmekte ve 1970'lerde sağ-sol çatışması, 1990'larda ise terör sorununun bölge insanının göç etmesine neden olduğu belirtilmektedir.¹⁴

Ağrı, yoğun göç veren illerden biri olmasına rağmen 1960-2000 yılları arasında il kırsalında nüfusun sürekli artış içerisinde olduğu görülmektedir. Ağrı ili genelinde ve özellikle kırsalda nüfus arttıran temel etken yüksek doğum oranıdır.¹⁵ Bahsedilen artış dolayısıyla 1965'te 544 olan köy sayısı, 25 yeni köyün kurulmasıyla 1997'de 569'a yükselmiştir.

2. Ağrı Kırsalında Tarımsal İşletmelerde Değişim

Tarımda temel üretken birim tarımsal işletmedir. Yasal durumu ne olursa olsun sahip olduğu, ortakçılık, yarıcılık ya da kiralama şeklinde işlediği arazinin büyüklüğüne bakılmaksızın kendi adına bitkisel üretim yapan ya da küçükbaş veya büyükbaş hayvan besleyen yahut hem bitkisel üretim hem hayvancılık yapan tek yönetim altındaki ekonomik birimdir. Tek yönetim; bir birey ya da hane halkları, bir kooperatif, şirket ya da devlet kurumu gibi tüzel kişi olabilir.¹⁶

¹¹ Faruk Kaya, "Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume:6/4, 2013, s.551.

¹² DİE, *1960 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1963.

¹³ Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflamasında (IBBS), Kuzeydoğu Anadolu (TRA) bölgesi, Erzurum (TRA1) ve Ağrı (TRA2) bölgeleri olarak iki alt bölgeye ayrılmıştır. TRA2 Bölgesi, Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars ilerini içine alan Türkiye'nin kuzey doğusundaki bölgedir. Bkz. *TRA 2 Düzey II Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 2010 – 2013 Bölge Planı*, Serhat Kalkınma Ajansı, 2010, s.III.

¹⁴ *TRA2'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma*, Proje Koordinatörü: Hüsnü Kapu, Serhat İleri Kalkınma Ajansı, 2012, s.25.

¹⁵ Bilal Tunç, Fatih Özçelik, "Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3 2017, s.2146.

¹⁶ DİE, *1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları*, Ankara, 1994, s.XVI.

Bir ülkede tarım işletmelerinin sayısı ve arazi genişlikleri, o ülke tarımının yapısal özelliklerini ortaya koyması açısından önemlidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım, çok sayıda, küçük ve parçalı arazilere sahip tarım işletmeleri tarafından sürdürülmektedir. Bu ülkelerde genellikle arazi ve gelir dağılımı dengesizdir. Gelişmiş ülkelerde ise büyük araziye sahip ve modern yöntemlerle, verimi yüksek tarım yapan işletmeler hâkim durumdadır. Bunun en tipik örneklerini Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile ABD’nde görmek mümkündür.¹⁷

Az gelişmiş bir tarımsal yapıda işletmenin bünyesinde ve çevresinde mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar yer alır. Az gelişmiş ülke tarımlarında karma işletme biçimleri yaygındır. Bu durumda tek bir çiftçi ailesi, aynı zamanda, tüm bu unsurları ya da birkaçını kendi bünyesinde toplayan bir ekonomik birim olarak karşımıza çıkabilir.¹⁸ Kapitalist bir işletmeden farklı olarak, köylü işletmesi hem tüketici hem de üretici birim olma özelliğini de taşımaktadır. Bu işletmeler, doğum, ölüm, miras, ailenin yaş bileşimi (emekçilerin tüketicilere oranı) gibi demografik etkenlere karşı oldukça duyarlıdırlar. Ölüm veya yaşlanma sonunda aile reisi el değiştirebilir, mülkiyet parçalanabilir.¹⁹

Tablo 2: Türkiye Geneli Tarımsal İşletme ve Arazi Büyüklüklerindeki Değişim Oranı (1963-2001) (%)

		0-50		51-200		201+	
		Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm
Türkiye Geneli	1963	68,8	24,4	27,5	47,6	3,7	28
	2001	64,9	21,3	29,3	44,5	5,8	34,2

(Kaynak: DİE, 1963 Genel Tarım Sayım Sonuçları, Ankara, 1965. DİE, 2001 Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara, 2004.)

Tablo 2’de görüldüğü üzere, iki sayım arası geçen yaklaşık 40 yıllık süreçte, çok önemli ve kalıcı bir değişiklik olmamıştır. Türkiye genelinde 1-50 dekar arası topraklara sahip küçük aile işletmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Küçük aile işletmelerinin sayısı ve sahip oldukları alandaki düşüşte, özellikle 1980’li yıllardan sonra, hem tarım politikalarında meydana gelen değişimlerin hem de tarımsal göçün hızlanmasının etkili olduğu söylenebilir. Küresel tarım politikaları ve çokuluslu şirketlerle rekabet edebilecek güce sahip olmayan, az topraklı ya da topraksız tarımsal işletmeler,

¹⁷ Sait Engindeniz, “AB Ve Türkiye’de Tarım İşletmelerinin Sayı Ve Arazi Genişliklerindeki Değişimler”, *TKB Türktarım Dergisi*, 143:28-36.s.28.

¹⁸ Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara,2004, s. 30.

¹⁹ A.g.e., s.124-125.

zamanla yok olmakta, toprağı terk etmektedirler. Bu netice, tarımın kapitalistleşme sürecinde zorunluluk olarak ifade edilen bir dönemdir.²⁰ Orta ölçekli işletmelerin sayılarındaki artışa rağmen alan yüzdelерinin azalması ise işletmelerin miras yoluyla bölünüp parçalandığını göstermektedir. Ayrıca Tablo 2, Türkiye tarımında dengesiz bir toprak dağılımının varlığını da işaret etmektedir. Toplam işletme sayısının %64,9'unu oluşturan küçük işletme grubu toplam arazinin yalnızca %21,3'üne sahipken, sayısal ağırlığı %5,8 olan büyük işletme grubu, toplam arazinin %34,2'sini elinde bulundurmaktadır.²¹

1965-1997 yılları arasında, Ağrı ili ve ilçelerinde tarımsal işletme ve arazi büyüklüklerindeki değişim durumu Tablo 3 ve 4'te verilmiştir.

Tablo 3: Ağrı İli ve İlçeleri Tarımsal İşletme ve Arazi Büyüklüklerindeki Değişim (1965-1997) (dönüm)

		0-50		51-200		201+		TOPLAM	
		Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm
Merkez	1965	2.351	72.047	1.719	172.439	261	130.125	4.331	374.611
	1997	2.076	64.678	2.068	218.213	332	153.308	4.476	440.675
Eleşkirt	1965	1.417	42.122	1.491	162.635	352	190.450	3.260	398.467
	1997	1.694	44.974	1.375	139.100	192	59.416	3.261	243.490
Diyadin	1965	1.022	31.435	877	92.353	218	118.240	2.117	242.028
	1997	2.856	77.654	1.128	119.068	176	82.450	4.160	279.172
Doğubeyazıt	1965	2.447	63.082	1.003	100.612	93	40.910	3.543	204.604
	1997	4.495	121.541	1.174	113.711	36	29.184	5.705	264.436
Patnos	1965	913	30.827	1.076	115.370	205	117.350	2.194	265.741
	1997	1.612	45.670	3.029	264.686	736	287.418	5.377	597.774
Tutak	1965	736	23.508	918	103.901	288	189.585	1.942	316.994
	1997	1.548	46.803	1.167	131.592	309	185.270	3.024	363.665
Taşlıçay	1965	842	28.638	637	70.075	104	51.950	1.583	150.663
	1997	1.276	30.138	611	58.686	68	22.917	1.955	111.741
Hamur	1965	812	24.857	359	63.528	131	47.113	1.504	135.498
	1997	1.266	38.438	808	82.835	113	55.021	2.187	176.294
Ağrı İli Genel Toplam	1965	10.540	316.516	8.282	880.913	1.652	885.723	20.474	2.088.606
	1997	16.813	469.896	11.360	1.127.891	1.962	874.984	30.135	2.477.247

(Kaynak: 1965 Ağrı Köy Envanter Etüdü, Ankara, 1967. 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, Ankara, 2002.)

²⁰ Hacer Karabağ, **Bursa'da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyoekonomik Sonuçları (1945-1980)**, Nilüfer Belediyesi Yay., Bursa, 2019, s.194.

²¹ Şahinöz, a.g.e., s.368-370.

Tablo 4: Ağrı İli Tarımsal İşletme ve Arazi Büyüklüklerindeki Değişim Oranı (1965-1997) (%)

	yıl	0-50		51-200		201-+	
		Hane	Dönüm	Hane	Dönüm	Hane	Dönüm
Ağrı İli	1965	51,30	15,15	40,45	42,17	7,92	42,40
	1997	55,80	18,96	37,68	45,53	6,50	35,20

(Kaynak: 1965 Köy Envanter Etüdlere Göre Ağrı, 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü.)

Tablo 3 ve 4 birlikte incelendiğinde Türkiye genelinden farklı bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir. 32 yıllık süreçte, Ağrı ili genelinde küçük işletmelerin sayısında ve arazi büyüklüklerinde artış gerçekleştiği görülmektedir. Bu artış Tablo 1’de verilen Ağrı ili şehir ve köy nüfus verileri ile birlikte ele alınmalıdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Türkiye genelinde kırsal nüfus, 1980’lerden sonra kırılma yaşayıp düşüşe geçmiştir. Ağrı ili geneline bakıldığında ise 2000 yılı itibariyle henüz kırsal nüfusun şehir nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. Kırsaldaki nüfus artışı küçük işletme sayısında da artışa neden olmuştur. Orta ve büyük işletmelerin sayısında ise azalma olduğu görülmektedir. Bu değişimde en önemli sebep, Türkiye genelinde de görülen mirasla toprakların parçalanması sorunudur.

Yine Tablo 4’te görüldüğü üzere, Türkiye genelindeki dengesiz toprak dağılımı Ağrı ili yerelinde de söz konusudur. 1997 yılı itibariyle, Ağrı ilinde toplam işletme sayısının %55,8’ini oluşturan küçük işletme grubu, toplam arazinin %18,96’sına sahipken, sayısal ağırlığı %6,5 olan büyük işletme grubu, toplam arazinin %35,2’sini elinde bulundurmaktadır. Büyük toprakların bir kişi, aile ya da aşirete ait olması Ağrı kırsalında görülmektedir.

3. Ağrı Kırsalında Arazi Mülkiyet Durumu

1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre Ağrı kırsalında 32.044 adet çiftçi ailesi bulunmaktadır. İl kırsalında hiç toprağı olmayan ailelerin 970 tanesi ortakçılık, 1 tanesi kiracılık, 10.599 tanesi de tarım işçiliği ile geçimini sağlamaktadır. Toplamda 11.570 olan hiç topraksızların genel ailelere oranı %36,1’dir.²²

1997 yılı verilerine göre Ağrı kırsalında, 29.420 adet topraklı çiftçi hanesi²³, 715 adet de hiç topraksız çiftçi hanesi bulunmaktadır. Topraksız

²² 1965 Köy Envanter Etüdlere Göre Ağrı, s.54.

²³ 1997 yılı Ağrı Köy Envanter Etüdü’nde aile yerine hane ifadesi kullanılmaktadır. Bu durum birkaç ailenin birlikte yaşadığı geleneksel büyük ailelerin yerine, hane olarak ifade edilen çekirdek ailelerin hâkim olmaya başladığını göstermektedir.

hanelerin tüm haneler içerisindeki oranı %2,37'dir. Topraksız 43 hane kiracılık, 74 hane ise ortakçılık ile geçimini sağlamaktadır. Tarım işçisi ise kayıtlarda bulunmamaktadır.²⁴

Aradan geçen 32 yılda topraklı çiftçi hanesi sayısı artarken, topraksız hanelerin azalmıştır. Topraklı çiftçi hane sayısının artması özellikle miras ile arazilerin parçalanması ile toprak satın alımlarından kaynaklanmaktadır. Topraksız hane sayısının azalmasının temel sebebi de kırsaldan kentlere göçlerin artmış olmasıdır. Özellikle tarım işçiliği ile geçimini sağlayan aileler, büyük kentlere göç ederek sanayi sektörüne işgücü oluşturmuştur.

4. Ağrı Kırsalında Tarımsal Üretim

Ağrı ili toprak yapısı ve topografyası bakımından bitkisel üretim için son derece uygun olmasına rağmen ilin iklim şartları verimli bir bitkisel üretim yapılmasını engelleyecek şekildedir. Bitkisel üretim iklim şartlarından direkt etkilenmekte, alınabilecek önlemler ise oldukça masraflı görülmektedir. Çiftçiler bu riski almamak için bölgede hayvancılığa yönelmişlerdir. Ağrı ili, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısının, Türkiye genelinde en yüksek olduğu iller içerisinde yer almaktadır.²⁵

4.1. Bitkisel Üretim

1960'lerde Ağrı il genelinde, ekonomik hayat, büyük ölçüde hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır. 1965 Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Ağrı kırsalında tarıma elverişli arazinin %47,1'ini çayır ve meralar, %52,9'unu da tarlalar oluşturmaktadır.²⁶ 1997 yılında ise kırsaldaki tarıma elverişli arazinin %63,11'ini çayır ve meralar, %30,91'ini tarlalar oluşturmaktadır.²⁷

1960'lı yıllarda Ağrı kırsalında buğday, arpa ve çavdar yetiştirilen başlıca tarımsal ürünlerdir. İl sınırları içerisinde irili ufaklı birçok akarsu olmasına rağmen akarsular ovanın verimli toprağını derin yataklar açarak aktıklarından sulamada yeterince faydalanılamamıştır.²⁸ Bu sebepten il kırsalında sulu tarım oranı %9,4'tür. İl kırsalında genellikle kuru tarım yapıldığı için toprak iki senede bir dinlenmeye bırakılır. Modern tarım imkânlarının ve gübrenin kullanılmadığı, insan ve hayvan gücünden faydalandığı bu dönemde verim de oldukça düşüktür. Bu durum insanların genel olarak geçimlik tarım ile uğraştıkları anlamına gelmektedir.²⁹

²⁴ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.29.

²⁵ Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu 2005, (Haz: Cesim Gökçe), Ağrı Valiliği, Ağrı, 2005, s.131.

²⁶ 1965 Köy Envanter Etüdüne Göre Ağrı, s.31-32.

²⁷ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.24-25.

²⁸ Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu 2005, s.4.

²⁹ 1965 Köy Envanter Etüdüne Göre Ağrı, s. 87.

1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerinde Ağrı iline bağlı 544 köyün 393'ünde en fazla yetiştirilen tarla ürünü buğday olarak kayıtlara geçmiştir. 131 köyde arpa ekimi, 10 köyde ise çavdar ekimi yapılmaktadır. Diyardin ilçesine bağlı 10 köyde tarla ziraatı yapılmamaktadır.³⁰

1997 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre Ağrı kırsalında en çok üretimi yapılan tarımsal ürünler, buğday, arpa, şekerpancarı ve yem bitkileridir. 1965 envanterinde yer almayan şekerpancarı ve yem bitkileri, 1997 yılı itibariyle, Ağrı kırsalında buğday ve arpadan sonra en çok yetiştirilen ürünlerdir. Envanter verilerine göre Ağrı kırsalında, buğday 769.215 dekar, arpa 392.810 dekar, yonca 128.461 dekar, korunga 14.485 dekar ve şekerpancarı 84.314 dekar alanda ekilmiştir.³¹ Şekerpancarı, ilde üretimi yapılan tek endüstri bitkisi olarak göze çarpmaktadır. Yüksek verim alınamamasına rağmen bu ürünün terk edilememesinde 1984'te Ağrı'da kurulan şeker fabrikasının etkisi büyüktür. Ağrı Milletvekili Naci Aslan³², 08.01.2003 tarihli Meclis'teki konuşmasında, bu konuya ilişkin şunları söylemiştir: "...Tarımsal üretim içinde, ekonomik ağırlığı itibariyle, hayvancılık birinci sırada, tarla ziraatı, yani, çiftçilik ikinci sıradadır. Bunda, Ağrıımızda kurulmuş olan şeker fabrikasının da payı büyüktür. Fabrika, tarım sektörünü olumlu yönde etkilemiş ve tarımın altyapısını oluşturmuştur."³³ İldeki yem bitkileri üretimi ise çayır ve meralardan elde edilen üretim dâhil edildiği halde hayvan potansiyelinin sadece yaşama payını bile karşılamamaktadır.³⁴

Tablo 5: Ağrı İlinde En Çok Yetiştirilen Ürünlerin Ekili Alan ve Üretim Miktarları (1960-2000) (ha/ton)

	1960		1980		2000	
	ekilen alan (ha)	üretim (ton)	ekilen alan (ha)	üretim (ton)	ekilen alan (ha)	üretim (ton)
buğday	112.500	130.000	78.100	87.543	153.171	147.067
arpa	50.000	65.000	43.700	56.080	55.200	73.578
mercimek	100	80	350	400	659	715
ş.pancarı	705	8.968	6.835	94.430	7.453	149.096
patates	900	13.500	415	4.150	818	12.686

(Kaynak: DİE, *Zirai Bünye ve İstihsal 1960-62*, Ankara, 1964. DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981*, Ankara, 1984. DİE, *Tarımsal Yapı 2000*, Ankara, 2002.)

³⁰ A.g.e., s. 44.

³¹ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.31.

³² TBMM 22. Dönem Adalet ve Kalkınma Partisi Ağrı Milletvekili.

³³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt:2, Birleşim: 19, 08.01.2003, s.547.

³⁴ Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu 2005, s.88-89.

1960- 2000 yılları arasındaki Ağrı ili bitkisel üretim durumunu daha iyi görebilmek adına Tablo 5'te, il genelinde en çok yetiştirilen ürünlerin ekili alan ve üretim miktarları verilmiştir. Tablodaki verilerde bölgede yetiştirilen tek endüstri bitkisi olan şeker pancarının ekim alanlarında ve üretim miktarında büyük artış olduğu görülmektedir. Bahsedilen bu artış dolayısıyla 1960-1980 yılları arasında buğday, arpa ve patates ekim alanlarında düşüş yaşanmıştır. İlgili ürünlerde 2000'li yıllara doğru tekrar artış kaydedilmiştir. Fakat modern tarımsal girdi ve sulama imkanlarının kısıtlılığı dolayısıyla verim beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir.

Tablo 6: Ağrı İli Yem Bitkileri Ekili Alan ve Üretim Miktarları (1980-2000) (ha/ton)

	1980			2000		
	ekili alan (ha)	yaş ot (ton)	kuru ot (ton)	ekili alan (ha)	yaş ot (ton)	kuru ot (ton)
yonca	4.830	-	36.225	10.731	51.115	-
korunga	3.950	15.010	-	7.584	39.497	-

(Kaynak: DİE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1981*, DİE, *Tarımsal Yapı 2000*.)

Tablo 6'da Ağrı ili genelinde 1980-2000 yılları arasındaki yem bitkileri ekili alan ve üretim miktarları yer almaktadır. Mera ve çayır alanlarının yetersizliği, hayvan yetiştiriciliğini olumsuz etkilediğinden yem bitkilerinin ekim alanlarının artmıştır. 20 yıllık süreçte ekim alanları yoncada %122, korungada %92 artış göstermiştir.

İçme ve sulama suyu durumu, incelenen dönemde, Ağrı ili genelinde önemli sorunlardan birisidir. Ağrı Milletvekili Paşa Sarıoğlu³⁵, Ağrı ilinde içme suyu olan ve olmayan köylere ilişkin Aralık 1986 tarihli konuşmasında şunları ifade etmiştir: *“Konuyla ilgili olarak yazın yaptığım gezilerde ve ondan önce de 6 Kasım seçimlerinde her gittiğim köyde ayrıca not almıştım. O zaman 173 köy dolaşmıştım; gezdiğim köylerin aşağı yukarı -şimdi o rakamlar yanımda yok; fakat hafızamda- 70-80 tanesinde su yoktu, öyle köyler gördüm ki, 10 tane çeşmeden sadece bir tanesi akıyordu...”*³⁶

1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, 544 köyün 306'sında sulama yapılabilir. Bu köylerden 180'inin dereden kanalla, 30'unun

³⁵ TBMM 17. Dönem Halkçı Parti Ağrı Milletvekili.

³⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 17, Cilt:33, Birleşim: 32, 02.12.1986, s.105.

dereden pompajla ve 13'ünün de artezyen ile sulama yaptığı bilgisi yer almaktadır.³⁷

1997 yılı verilerine göre Ağrı kırsalında 569 köyün 374'ünde sulama yapılmaktadır. Bu köylerden 66'sında sulama tesisi kurulmuş, 180'inde akarsu, 122'sinde yeraltı, 21'inde baraj ve 17'sinde de göl kaynağı ile sulama gerçekleşmektedir.³⁸

Bitkisel üretimde verimliliği arttıran gübre tüketimi ile ilgili 1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Ağrı kırsalındaki 544 köyün yalnızca 17'sinde gübre kullanılmaktadır. Bu köylerden 15'i çiftlik gübresi olarak ifade edilen hayvan gübresini kullanırken, sadece Eleşkirt'in 2 köyünde kimyevi gübre kullanılmaktadır.³⁹ Bölgede hayvan gübresinin yakacak (tezek) olarak kullanılması dolayısıyla, tarımda gübre kullanımının oldukça düşük olduğunu görülmektedir.

1997 yılı Köy Envanter Etüdü, gübre kullanımı ile ilgili bilgileri hane tüketimi üzerinden vermektedir. Ağrı kırsalında tüm hanelerin %48,45'i kimyevi gübre, %8,81'i çiftlik gübresi, %5,37'si de her ikisini kullanmaktadır.⁴⁰ Gübre kullanım oranı yüksek bir artış göstermiş olmasına rağmen, hiç gübre kullanmayanların oranı %37 ile hala çok yüksektir.

4.2. Hayvansal Üretim

Ağrı, ülkemizin önemli bir hayvancılık merkezidir. İlin ekonomisi hayvansal üretim ve ürünlerinin satışına dayanır. İlin coğrafi yapısı itibariyle geniş yayla ve meralara sahip olması, iklimin tarıma fazla elverişli olmaması nedeniyle bölgede özellikle küçükbaş hayvancılık yaygınlaşmıştır.⁴¹

Ağrı Valisi Mustafa Kemal Şenol 22 Eylül 1968 tarihli "*Başbakana Sunulmak Üzere Hazırlanan Ağrı İline Ait Sorunlar*" başlıklı raporda, ildeki hayvancılık durumu ile ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır:

"İlimiz yüzölçümü ve nüfus başına düşen hayvan sayısı bakımından Türkiye'nin en çok hayvan barındıran ilidir. Buna rağmen hayvancılık, halkın hayat seviyesini ulaştıracak standarda ulaşmamıştır. Çünkü hayvancılık, iptidai şartlarda aile işletmeciliği şeklinde yapılmaktadır. Yaz aylarında geniş

³⁷ 1965 Köy Envanter Etüdülerine Göre Ağrı, s. 62.

³⁸ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.36-37.

³⁹ 1965 Köy Envanter Etüdülerine Göre Ağrı, s. 46.

⁴⁰ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.41.

⁴¹ Zeki Şahinler, Yücel Demir, "Ağrı İlinde Küçükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Cilt 5(1) 16-26 2016 DOI: 10.17100/nevbittek.90629 URL: <http://dx.doi.org/10.17100/nevbittek.90629>, s.17.

mera ve yaylalar çok sayıda hayvan barındırmaktadır. Köylü bu kadar hayvanı kışın barındıracak fennî ahır ve ağıldan yoksun olduğundan hemen elinden çıkarmak istemektedir. Bu yüzden ahır besiciliği gereği kadar yapılamamakta, verim düşük olmaktadır.⁴²

Tablo 7: Ağrı İli Kırsal Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (1965-1997)

İlçeler	Yıl	Sığır	Koyun	Keçi
Merkez	1965	20.543	42.373	5.052
	1997	45.854	92.009	6.715
Eleşkirt	1965	24.189	80.803	8.532
	1997	26.452	94.002	3.236
Diyadin	1965	11.534	135.093	12.262
	1997	8.346	189.641	11.009
Doğubeyazıt	1965	20.825	191.986	32.688
	1997	15.825	216.509	8.258
Patnos	1965	12.827	58.583	4.864
	1997	15.714	127.027	3.343
Tutak	1965	14.948	30.325	6.089
	1997	32.304	36.570	5.930
Taşlıçay	1965	7.377	27.774	2.778
	1997	8.144	51.511	1.605
Hamur	1965	7.426	39.559	3.900
	1997	18.280	42.005	3.058
Ağrı İli Genel Toplam	1965	119.669	606.496	76.165
	1997	170.919	849.274	43.154

(Kaynak: 1965 Köy Envanter Etüdüne Göre Ağrı, 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü.)

Tablo 7 incelendiğinde, 1965 yılı verilerine göre, Ağrı kırsalında büyükbaş hayvanların %20,2'si Eleşkirt, %17,4'ü Doğubeyazıt ve %17,1'i Merkez ilçe kırsalında bulunmaktadır. 1997 yılı verilerine bakıldığında sıralamanın değiştiği ve büyükbaş hayvanların %26,8'inin Merkez, %18,9'unun Tutak ve %15,4'ünün de Eleşkirt ilçe kırsalında yer aldığı görülmektedir. 32 yılda, Ağrı il kırsalında, büyükbaş hayvan sayısı %42,8'lik bir artış kaydetmiştir.

Yine tablodaki veriler incelendiğinde, Ağrı ili kırsalında, küçükbaş hayvancılığın daha yoğun şekilde yapıldığı görülmektedir. 1965 yılında koyun yetiştiriciliğinin en yoğun yapıldığı üç ilçe sırasıyla, %31,6

⁴² BCA, 30-1-0-0-115-730-1, 22.09.1968.

Doğubeyazıt, %22,2 Diyadin ve %13,3 ile Eleşkirt ilçesi kırsalıdır. 1997 yılında ise %25,4 Doğubeyazıt, %22,3 Diyadin ve %14,9 ile Patnos ilçesi kırsalı sıralanmıştır. 32 yılda Ağrı İl kırsalındaki koyun sayısında %40,2'lik bir artış gerçekleşmiştir. 1967 Ağrı İl Yıllığı'nda, ilde *morkaraman* koyun ırkının hâkim olduğu, %8-%10 civarında da *akkaraman* ırkının mevcut olduğu bilgisi yer almaktadır.⁴³

Tablo 7'de verilen keçi sayılarındaki değişime bakıldığında, 32 yılda, %43,3'lük bir azalma görülmektedir. Özellikle orman zararlısı olduğu gerekçesiyle kıl keçisinin ormanlık alanlarda otlatılmasının yasaklanması ile geleneksel usullerle yapılan keçi yetiştiriciliğinin oldukça güç olması bu düşüşün sebepleri olarak ifade edilebilir.⁴⁴

Ağrı il kırsalında canlı hayvan ticareti en önemli gelir kaynağıdır. İlde kurulan hayvan pazarları sadece Ağrı için değil civar iller için de hayvan ticaretinin yapıldığı önemli noktalar. Aynı zamanda bu pazarlardan yurt dışına da canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin ihracatı yapılmaktadır. İldeki bu ticari hareketlilik dolayısıyla 1971 yılında Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak "Ağrı İli Canlı Hayvan, Madde ve Mahsulleri İhracatçıları Birliği" kurulmuştur.⁴⁵ 1973 Ağrı İl Yıllığı'nda ilde canlı hayvan ve ürünleri ihraç eden 53 ihracatçı firma ve bir İhracatçılar Birliği'nin bulunduğu bilgisi yer almaktadır.⁴⁶

Ağrı ili, hayvancılık konusunda elverişli koşullara sahip olmakla birlikte, 30 yıllık süreçte hayvan sayılarındaki artış, beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. İlgili dönemde, Ağrı ili kırsalında, hayvancılığın geleneksel yöntemlerle sürdürülmesi, hayvanlar için yeterli kaba yemin üretilmemesi ve hayvansal ürünleri işleyecek işletmelerin bulunmaması bu durumun nedenleri olarak sıralanabilir.⁴⁷

Ağrı Milletvekili Naci Aslan konuyla ilgili 2003 yılında Meclisteki konuşmasında şunları dile getirmektedir:

"İlimizin coğrafi yapısı, yani geniş mera ve yaylalar, hayvancılığa daha uygundur. Ağrı, Türkiye'nin en önemli hayvancılık merkezlerinden biridir; bu anlamda büyük bir hayvan potansiyeline sahiptir. Ağrı İlindeki hayvan sayısı Türkiye'nin hayvan sayısı karşılaştırıldığında, Türkiye'de

⁴³ 1967 Ağrı İl Yıllığı, Ankara, 1967, s.186.

⁴⁴ Özdal Gökdal, Okan Atay, "Türkiye'de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi", *Tarım Türk*, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011, s.6.

⁴⁵ (BCA), 30-18-1-2-261-6-19, 03.02.1971.

⁴⁶ 1973 Ağrı İl Yıllığı, Ankara, 1973, s.130.

⁴⁷ A.g.e., s.140.

yetiştirilen hayvanın yüzde 3,3'ü Ağrı'da yetiştirilmektedir. Bu da gösteriyor ki, Ağrı İli, hayvancılıkta Türkiye'de birinci il konumundadır; ancak, son yirmi yılda, terör ve tarımda uygulanan yanlış politikalar gerek hayvancılık sektöründe gerekse tarımda büyük gerileme meydana getirmiştir. İlimizin, özellikle ovalık yerde olması, tarımda modern girdi kullanımı, çağdaş tarım araçlarının işletimi gelişmekle beraber, çiftçimizin bugünkü durumu içler acısıdır. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre, Türkiye'nin gayri safi milli hâsılası, kişi başına, ortalama olarak, 2 941 dolar iken, Ağrı İlimiz, 824 dolarla Türkiye sıralamasında sondan ikinci sırada yer almaktadır.”⁴⁸

5. Ağrı Kırsalında Tarımsal Mekanizasyon

1960'lerde il genelinde, insan ve hayvan gücüne dayalı bir tarımsal üretim söz konusudur. Arazinin veraset yoluyla küçük parçalara ayrılmış olması ve genel olarak arazinin engebeli bulunması ile hâkim toprak çeşidinin, toprak kalınlığının azlığı, çiftçinin makineleşmesine mâni olmaktadır.⁴⁹ 1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, il kırsalında, tarım aletlerinden karasaban ve kağrı arabaları, traktör ve dört tekerlekli arabalara oranla daha yaygın kullanılmaktadır. Bu durum, Ağrı kırsalında, tarımsal araçların yetersiz olduğunu ve dolayısıyla ziraat tekniğinin geri kaldığını göstermektedir. Tablo 8'de de görüldüğü üzere, 1965 yılında, il kırsalında, 51 traktör bulunmaktadır ve bunların büyük bir kısmı Merkez ve Tutak ilçelerinde yer almaktadır. Doğubeyazıt ve Hamur ilçelerinde ise hiç traktör olmadığı, sadece 14 adet dört tekerlekli arabaya rastlanıldığı bilgisi verilmiştir.⁵⁰

Tablo 8 incelendiğinde, aradan geçen 32 yılda, geleneksel tarım aleti olan karasaban kullanımının oldukça azaldığı, Patnos ve Tutak'ta ise tamamen bittiği görülmektedir. Aynı dönemde, il genelinde traktör kullanımı ise oldukça yaygınlaşmıştır. Traktörün, tarımın her alanında kullanılması traktör sayısının artmasında en büyük etkene sahiptir.

Tablo 8: Ağrı İli ve İlçe Kırsal Karasaban ve Traktör Sayıları (1965-1997)

⁴⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt:2, Birleşim: 19, 08.01.2003, s.547-548.

⁴⁹ 1967 Ağrı İl Yıllığı, s.188.

⁵⁰ 1965 Köy Envanter Etüdülerine Göre Ağrı, s.87.

İlçeler	yıl	Karasaban	Traktör
Merkez	1965	4.203	20
	1997	125	753
Eleşkirt	1965	3.282	2
	1997	67	447
Diyadin	1965	1.891	2
	1997	218	171
Doğubeyazıt	1965	2.173	-
	1997	376	149
Patnos	1965	2.987	3
	1997	-	728
Tutak	1965	2.681	24
	1997	-	543
Taşlıçay	1965	1.429	-
	1997	55	160
Hamur	1965	1.466	-
	1997	132	158
Ağrı İli	1965	20.112	51
Genel Toplam	1997	973	3.109

(Kaynak: 1965 Köy Envanter Etüdlerine Göre Ağrı, 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü.)

Tablo 9: Ağrı İli ve İlçe Kırsal Binek Hayvan Sayıları (1965-1997)

İlçeler	yıl	At	Katır	Eşek
Merkez	1965	1.621	4	65
	1997	630	-	265
Eleşkirt	1965	1.316	1	167
	1997	465	-	306
Diyadin	1965	1.652	5	205
	1997	1.125	172	1.267
Doğubeyazıt	1965	3.777	-	1.660
	1997	1.368	-	3.075
Patnos	1965	1.295	8	190
	1997	414	-	744
Tutak	1965	1.540	2	50
	1997	984	-	253
Taşlıçay	1965	690	-	38
	1997	316	-	132
Hamur	1965	969	-	60
	1997	414	2	483
Ağrı İli	1965	12.860	20	2.435
Genel Toplam	1997	5.716	174	6.525

(Kaynak: 1965 Köy Envanter Etüdlerine Göre Ağrı, 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü.)

Tablo 9’da 1965-1997 yılları arası binek hayvan sayılarındaki değişim de verilmiştir. Özellikle motorlu taşıtların ve tarımda traktörün yaygınlaşması ile altyapı ve ulaşım imkânlarındaki iyileşme neticesinde binek hayvan sayılarının azalması beklenen bir gelişmedir. Tablodaki verilere göre at sayısında azalma görülmekle birlikte, katır ve eşek sayılarında önemli bir artış söz konusudur. Türkiye genelinde binek hayvan sayıları artışı konusunda, 1950’lerde görülen manzaranın, 2000’li yılların başında dahi Ağrı kırsalında geçerli olması, özellikle bölgenin gelişmişlik düzeyinin yetersiz olması ile açıklanabilir.

6. Ağrı Kırsalında Ulaşım Durumu

İnsanların ve malların yer değiştirmesini sağlaması ve coğrafi iş bölümüne olanak yaratması bakımından ulaştırma sektörü büyük öneme sahiptir.⁵¹ 1965 yılı Köy Envanter Etüdü verilerine göre, Ağrı kırsalında bulunan 544 köyden 218’i stabilize, diğerleri hamyol, patika veya kırmataştan yollarla il ve ilçe merkezlerine bağlanmaktadır. Buna rağmen, kar kapaması ve su baskını dolayısıyla, kış mevsiminde ancak 70 köyün araçlara geçit verdiği görülmektedir.⁵² Ağrı Valisi Mustafa Kemal Şenol’un 22 Eylül 1968 tarihli raporunda köy yolları ile ilgili şu tespitler yer almaktadır: “İlin köy yolu ihtiyacı 942 km grup yolu⁵³ 539 km tali yol olmak üzere 1481 km’dir. Ancak halen 290 km köy yolu vardır. Mevcut köy yolundan faydalanan köy sayısı 126’dır. 423 köyümüz yoldan yoksun bulunmaktadır.”⁵⁴

1997 yılı köy envanter etüdü verilerine göre ise Ağrı kırsalında bulunan 569 köyden bir tanesi patika, 123 tanesi stabilize ve 445 tanesi de asfalt yol ile il merkezine bağlanmaktadır. Kış mevsiminde 350 köy yolu kar yağışı dolayısıyla kapanmaktadır.⁵⁵

Ağrı ili köylerinin ulaşımında kullanılan motorlu taşıt sayılarına bakıldığında 1965 yılında 51 traktör, 21 kamyon, 2 kaptıkaçtı, 2 römork ve bir otobüs olduğu görülmektedir. Motorlu taşıtlar daha ziyade, Doğubeyazıt ve Tutak ilçeleri köylerinde toplanmış olup, Merkez, Diyadin, Taşlıçay ve

⁵¹ Ceren Oral, Elçin Kıpık, “Ulaştırma Sektörünün Önemi Üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019; 1(1), s.59.

⁵² **1965 Köy Envanter Etüdüne Göre Ağrı**, s.86.

⁵³ Aynı güzergâh üzerinde bulunan iki ve daha fazla sayıda köy ile bağlantısını; il, ilçe ve belde merkezleri ile devlet ve il yollarına bağlayan yollara grup köy yolu denir. https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/koyyolu_metaver-2018-20190301081045.pdf.

⁵⁴ (BCA), 30-1-0-0-115-730-1, 22.09.1968.

⁵⁵ **1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü**, s.76.

Hamur ilçeleri köylerinde ise motorlu taşıt bulunmamaktadır.⁵⁶ 1997 yılında ise nüfusu 2000'den az olan 516 köyde, 82 otobüs, 432 minibüs, 684 otomobil, 9 jeep, 237 kamyon, 44 kamyonet ve 3.047 de traktör kayıtlarda yer almaktadır.⁵⁷

Tarımsal üretimin ve köylünün pazar olanaklarının artışı, ulaşım konusundaki gelişmelerle yakından ilgilidir. Bu noktadan hareketle, Ağrı kırsalında 2000'li yılların başında dahi ulaşım imkânları konusunda elverişli koşulların oluşmadığı söylenebilir.

Ağrı Milletvekili M. Sıddık Altay⁵⁸, Meclis'te yaptığı, 11.02.1998 tarihli konuşmasında bölgenin ulaşım durumu ile ilgili şunları söylemektedir: *“Değerli milletvekilleri gerek Hamur İlçemizde gerek Tutak, Patnos, Taşlıçay, Diyadin gibi ilçelerimizde, maalesef, birçok köyümüzü birbirine bağlayacak köprülere acil ihtiyaç vardır. Şu ana kadarki hükümetlerimizce, ilimize, köy yolları konusunda gerekli öncelik verilmemiştir... Şu andaki olumsuz kış şartları nedeniyle, köylerimizin büyük bir kısmının yolları kapalıdır.”*⁵⁹

7. Ağrı Kırsalında Tarımsal Üretimdeki Değişimin Aile, Kadın ve Eğitim Konuları Üzerindeki Etkisi

Köylerde, tarımsal üretimle birlikte geleneksel aile yapısı da değişime uğramıştır. Makineleşmenin gerçekleşmediği, geçimlik tarımın yaygın olduğu 1950'ler ve kısmen 1960'larda büyük aile tipi söz konusudur. Ailenin her ferdi, aile hesabına çalışmakta ve hiyerarşiye uymaktadır. Ailede erkekler kadınlara, yaşlılar gençlere göre hiyerarşik olarak bir üst basamakta yer almaktadır. 1970'lerle birlikte, tarımda makineleşmenin emek fazlasını ortaya çıkarması, modern girdi ve sulama olanakları ile verimliliğin ve köy hanelerinin alım gücünün artması, aileden kopuşları ve akabinde büyük aile tipinden çekirdek aileye geçişi hızlandırmıştır. Elbette bu değişimde, eğitim dolayısıyla aileden ayrılmalar da etkili olmuştur.

1960'lı yıllarda, sulama konusunda yaşanan sıkıntılar, karasabanın kullanılış yaygınlığı, gübrenin tarımsal girdi olarak yok denecek kadar az kullanılması, ulaşım konusundaki imkânsızlıklar ve küçük aile işletmelerinin yaygınlığı, Ağrı kırsalındaki tarımsal üretime dair tespit edilen konulardır. 2003 yılında dönemin Ağrı Milletvekili Halil Özyolcu⁶⁰, Ağrı ilinin

⁵⁶ 1965 Köy Envanter Etüdüne Göre Ağrı, s.86.

⁵⁷ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.58-59.

⁵⁸ TBMM 20. Dönem Refah Partisi Ağrı Milletvekili.

⁵⁹ TBMM, Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Cilt: 45, Birleşim: 53, 11.02.1998, s.31.

⁶⁰ TBMM 22. Dönem Adalet ve Kalkınma Partisi Ağrı Milletvekili.

ekonomik ve sosyal açılardan yeterince gelişmemesinin nedenlerinin araştırılması için Meclise sunduğu önergede şu noktalara değinmektedir:

“...Yirmi yıl önce yazılmış kaynaklara bakıldığında, ilimizle ilgili ekonomik ve sosyal göstergelerde aradan geçen bunca zamana rağmen olumlu bir değişimin olmaması, gelecek adına bizi ciddi anlamda kaygılandırmaktadır... İlde ulaşım halen büyük bir sorundur. Altyapı sorunları, diğer illerimize göre daha büyük olup mevcut köylerimizin dörtte biri bile şebekeli içme suyuna sahip değildir. 4.575 kilometre köy yolunun sadece 135 kilometresi asfalttır. 2.448 kilometresi stabilize edilmiş ve Türkiye standartlarının çok altındadır. Toplam 929 yerleşim ünitesinin 458'nin suyu mevcut olup, 265'nin içme suyu yetersizdir. Hiç suyu olmayan yerleşim birimi sayısı 205'tir. 335.000 hektar tarım alanının ancak 220.889 hektarı ekilmektedir. Ekilebilir arazinin ancak 82.000 hektarı sulanabilir niteliktedir. İlimizde tek baraj olan Patnos Barajı Patnos Ovasından 5.436 hektar alanın sulu tarıma açılmasına imkân vermiştir... Ağrı İlinde sanayi gelişmemesi, yeterince fabrika ve istihdam sağlayıcı işyerlerinin olmayışı, gün gittikçe işsizler ordusu zincirine yeni bir halka daha eklemektedir. İlimiz, yurtiçi gayri safi hâsıladan aldığı pay, ülke bazında, oldukça düşüktür; iktisadi ve sosyal kriterler çerçevesinde, Türkiye'nin diğer illerine göre son sıralardadır. Ağrı İlinde göç önemli bir olgudur. İlin ekonomik ve sosyal yetersizliği giderilmediği sürece bu olgu devam edecektir...”⁶¹

1960 Köy Genel Bilgi Anketi verilerine göre, Ağrı kırsalındaki 543 köyden hiçbirisinde Tarım Kredi Kooperatifi bulunmamakta, bu köylerden sadece bir tanesinde pazar kurulmaktadır.⁶² 1997 Köy Envanter Etüdünde ise Ağrı ili kırsalında tarım alanında faal 3 kooperatif bulunmaktadır. Bu kooperatiflerin biri Merkez, diğer ikisi de Eleşkirt ilçesi köylerinde kurulmuştur.⁶³ 1965-2000 yılları arasında Ağrı ilinde kooperatifler kurulmuş, ancak yeterli gelişmeyi ve kooperatifçilik amaçlarına uygun çalışmayı sağlayamamışlardır.⁶⁴ Bahsedilen bu etkenler, Ağrı kırsalında, ilkel tarım aletleriyle geçimlik tarımsal üretimin yapıldığını ve pazara kapalı bir ekonomik yapının hâkim olduğunu göstermektedir. Kapalı tarımsal ekonominin söz konusu olduğu bölgelerde geleneksel aile yapısı da

⁶¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22, Cilt: 14, Birleşim: 82, 21.05.2003, s.780-781.

⁶² 1960 Köyler İstatistiği, Ankara, 1963, s.61-65.

⁶³ 1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, s.112.

⁶⁴ Uğur Sağlam, Kırsal Bölgelerde Gıda İşletmelerinin Gelişmesinde Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Rolü: Ağrı İli Örneği, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.43.

korunmaktadır. Evlilik birliğinin kuruluş şekli geleneksel aile yapısı ile ilgili bilgi vermektedir. 1967 ve 1973 Ağrı İl Yıllıklarında ortalama evlenme yaşı 13-14 olarak ifade edilmektedir. Evliliklerde ailenin kararı ve onayı ile başlık parasının ödenmesi büyük önem taşımaktadır.⁶⁵ Çok eşli evliliklerin varlığı, gelinin büyüklerin izni olmadan oturamaması gibi adetler,⁶⁶ Ağrı kırsalında ataerkil ve geleneksel aile yapısının hâkim olduğunu göstermektedir. 2000’li yıllara gelindiğinde, geleneksel tarım yapısının devam ettiği Ağrı kırsalında, ataerkil büyük aile yapısının da büyük oranda korunduğu görülmektedir. 2000’li yılların başında ortalama evlilik yaşı hala çok düşüktür. Kız çocukları, erkek çocuklarından daha önce (13-14 yaşlarında) evlendirilmektedir. Gençlerin evliliği, görücü usulü ve aile onayıyla gerçekleşmektedir⁶⁷. Başlık parası âdetinin de devam ettiği görülmektedir.

Toplumların yaşamış oldukları değişim, o toplumun kadınlarının sosyal ve gündelik hayattaki yerlerine, eğitim düzeylerine, iş ve ev hayatındaki konumlarına bakılarak da tespit edilebilir.⁶⁸ Ağrı’da 2000 yılı verilerine göre erkeklerin işgücüne katılma oranı yüzde 71,9 iken, bu oran kadınlarda yüzde 51,8 olmuştur. Burada dikkate alınması gereken husus, ilin temel geçim kaynağının hayvancılık ve tarıma dayanması nedeniyle kırsal kesimlerde yaşayan kadınların önemli bir kısmının ücretsiz olarak tarımsal işlerde çalışmasıdır. Bu durum, özellikle ücretli çalışan kadın verilerine bakıldığında daha iyi anlaşılabilir. 2000 yılında Ağrı’da ücretli çalışan kadınların toplam istihdama oranı yüzde 1,5’tir. Bu verilerle Ağrı, o tarihlerde tüm iller arasında son sırada yer almıştır.⁶⁹ Kırsal kesimde mevcut işgücünün büyük alanda çoğunluğunu oluşturan kadınların tarımsal faaliyete katılımı, erkeklerin yanında ek işgücü gibi değerlendirilmekte ve kadınların ev işlerinin uzantısı olarak düşünülmektedir. Aslında kırsalda kadınlar; aile işgücü, ücretli tarım işçisi ve işletme yöneticisi olarak tarıma katıldıkları gibi, tarım dışı faaliyetlerle de aileye ekonomik katkıda bulunmaktadır. Kırsal kadınların yönetici olarak tarımsal faaliyetlere katılımı eşlerinin ölümüyle veya çalışmak için köy dışına çıkmalarıyla gerçekleşmektedir. Kısaca kırsalda kadınlar toplam istihdam içinde önemli bir yer almalarına rağmen hak ettikleri karşılığı alamamaktadırlar.⁷⁰

⁶⁵ 1967 Ağrı İl Yıllığı, s.164; 1973 Ağrı İl Yıllığı, s.94.

⁶⁶ 1967 Ağrı İl Yıllığı, s.165.

⁶⁷ Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu 2005, s.118.

⁶⁸ Hacer Karabağ, “Bursa Kırsalında Kadın Olgusunun Değişimi Üzerinde Eğitimin Etkisi (1945-2015)”, *Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches* ISSN: 2630-6166, Vol:4 / Issue:14, p.714-729, s.715.

⁶⁹ *Ağrı İli Kadın Profili Araştırması*, Genel Koordinatör:Havva Çaha, Serhat Kalkınma Ajansı, İstanbul, 2016, s.28.

⁷⁰ Karabağ, a.g.m., s.717.

Kalkınmada eğitimin gittikçe önem kazandığı kabul edilmektedir. Bu sebeple Ağrı kırsalındaki eğitim durumu üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. 1965 nüfus sayımına göre, Ağrı kırsalında, 6 yaşından yukarı nüfusun %81,89'u okuma yazma bilmemektedir. Ayrıca durum kadın nüfusu yönünden ele alındığında, köy kadınlarının %94,8'inin okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir.⁷¹ 1968 yılında 549 köyden 278 tanesinde ilkokul bulunmakta, geriye kalan 271 köyde ilkokul bulunmamaktadır.⁷² 1968-1969 öğretim yılı verilerine göre, okul çağındaki çocukların %47,1'i okula gitmemektedir. Bu oran kız çocuklarında çok daha fazladır.⁷³ Eğitim, ailede çocuk emeğinin kullanımı ile doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden çocuk emeğinin kullanıldığı ailelerde, çocukların hiç okula gönderilmediği ya da işlerin yoğun olduğu zamanlarda çocukların okula gitmedikleri kabul edilmektedir.⁷⁴

2000 yılı eğitim istatistiklerine göre Ağrı kırsalında, 6 yaşından yukarı nüfusun %38,6'sı okuma yazma bilmemektedir. Kadın nüfus açısından bakıldığında, köy kadınlarının %43,4'ünün okuma-yazma bilmediği tespit edilmiştir.⁷⁵ Yine de 35 yılda okuryazar nüfusta önemli bir artış olduğu görülmektedir. Köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ulaşım imkânları ile ekonomik yeterliliğin artması neticesinde kız çocuklarının da okula gönderilme oranları artmıştır.⁷⁶ Kırsal kesimde, kadının eğitim yoluyla bireysel statü kazanması ve ancak eğitilmiş kadınların, evlilikleri dâhil olmak üzere, kendi hayatları ile ilgili karar alabilmeleri mümkün olduğu için, eğitilmiş kadın yüzdesinin her geçen gün arttığı söylenebilir.⁷⁷ Köy dışına ortaöğretim veya yükseköğretim amaçlı tahsil için giden genç nüfus elbette eğitim verilen dönemlerde, tarımsal nüfustan uzak kalmaktaydılar. Tarımın kendi içindeki meşakkatli süreçleri, gençleri daha kolay bir tercihe doğru yöneltmiş, eğitim dolayısıyla ilçe ya da il merkezine gidişler, köyden kopma ile neticelenmiştir. Bu bağlamda eğitim, köyden kente göçü tetikleyen unsurlardan birisi olarak da ifade edilebilir.

⁷¹ 1967 Ağrı İl Yıllığı, s.133-134.

⁷² (BCA), 30-1-0-0-115-730-1, 22.09.1968.

⁷³ 1967 Ağrı İl Yıllığı, s.135-136.

⁷⁴ Karabağ, a.g.e., s.195.

⁷⁵ DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı Ağrı, s.61.

⁷⁶ Karabağ, a.g.e., s.194.

⁷⁷ Karabağ, a.g.e., s.175.

Sonuç

1950'lerden itibaren Türkiye'de, kalkınmada tarıma öncelik verilmesi, yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir makineleşmenin yaşanması ve karayollarına önem verilmesi ile köy-kent ilişkisinin artması kapitalistleşmenin hızlanmasına sebep olmuştur. Kapitalist odaklı yaşamın köylere girişi bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirmiştir. 1960-2000 yılları arasında Türkiye'de sanayileşmenin hızlandığı ve bu bağlamda köylerden şehirlere yoğun göçlerin yaşandığı görülmektedir. Bu tarihler aynı zamanda küresel tarım politikalarına paralel olarak, Türkiye'de tarımsal politikalarda köklü değişimlerin yaşandığı ve neticeleri itibariyle kırsal nüfusta büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Çalışmada 1960-2000 yılları arasında, Ağrı ili kırsalına ait nüfus, bitkisel üretim, hayvansal üretim, tarımsal mekanizasyon ve ulaşım durumu ile ilgili çeşitli istatistiki veriler incelenmiştir. 1960- 2000 yılları arasında Ağrı il kırsalından kent merkezine ve diğer illere doğru yoğun göçler yaşanmakla birlikte, köy nüfusu, şehir nüfusundan fazladır. Tarımda makineleşme, gübre kullanımı ve sulama durumu beklenen düzeyde değildir. Miras ile parçalanma dolayısıyla Ağrı ili genelinde küçük işletmelerin sayısı daha da artmıştır. İlde en önemli geçim kaynağı hayvancılık olmakla birlikte yetersiz düzeydedir. Ağrı ili kırsalında geçimlik tarım yapan küçük aile işletmelerinin hâkim olması, modern hayvancılığın gelişmemesi, yeterli kaba yemin üretilmemesi ve hayvansal ürünleri işleyecek işletmelerin bulunmayışı bu durumun nedenleri olarak sıralanabilir. Ağrı ilinde yetiştirilen tek endüstri bitkisi şekerpancarıdır ve yüksek verim alınmamaktadır.

1960'larda Ağrı ili kırsalında ataerkil büyük aile yapısı hâkimdir. 2000'li yıllara gelindiğinde, geleneksel tarım yapısının devam ettiği Ağrı kırsalında, ataerkil büyük aile yapısının da önemli ölçüde korunduğu görülmektedir. Bununla birlikte köylerin kentlere açılmalarının hızlanması ve ulaşım imkânları ile ekonomik yeterliliğin artması neticesinde eğitime verilen önem artmıştır. Fakat 2000 yılı itibariyle halen köy kadınlarının yarısı okuma yazma bilmemektedir.

Özetle tarımsal üretimdeki değişim, köylünün tüm hayatında yeni değişimleri ortaya çıkaran önemli bir olgudur. Bu süreç kırsaldaki her yerleşim biriminde aynı ölçüde yaşanmamaktadır. Yeni taşıt ve haberleşme araçlarıyla dış dünyaya bağlanan, bu arada şehirle ilişkilerini artıran, makineleşmenin ve tarımsal girdi kullanımının arttığı, kooperatif örgütlenmesini gerçekleştirmiş kırsaldaki yerleşim birimleri hızla değişmişler ve piyasa şartlarına daha kolay adapte olabilmişlerdir. Bu

olanaklardan geç yararlanan Ağrı kırsalında ise iklim şartlarının elverişsizliği, toprağının verimsizliği, teknolojisinin ilkelliği yüzünden geleneksel tarım ve toplum yapısının korunduğu tespit edilmiştir. 1960-2000 yılları arasında Ağrı köyleri yüksek doğurganlık dolayısıyla henüz ıssız köylere dönüşmemiş olsalar da tarımsal üretimin yetersizliği ve kentin çekiciliği köylerin boşalması sonucunu doğuracaktır. Bu noktada, köylerin boşalmasıyla ortaya çıkan değişimin sadece iktisadi bir değişim olmadığını, Türkiye’de yaklaşık her on kişiden sekizinin bir şekilde bağlı bulunduğu, köy kültürünün, aslında milli kültürün değiştiği ve kaybolmaya yüz tuttuğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]

BCA, 30-1-0-0-115-730-1, 22.09.1968.

BCA, 30-18-1-2-261-6-19, 03.02.1971.

Resmi Yayınlar

1960 Köyler İstatistiği, Ankara, 1963.

1965 Köy Envanter Etütlerine Göre Ağrı, Ankara, 1967.

1967 Ağrı İl Yıllığı, Ankara, 1967.

1973 Ağrı İl Yıllığı, Ankara, 1973.

1997 Ağrı Köy Envanter Etüdü, Ankara, 2002.

DİE, **1960 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, 1963.

DİE, **1963 Genel Tarım Sayım Sonuçları**, Ankara, 1965.

DİE, **Zirai Bünye ve İstihsal 1960-62**, Ankara, 1964.

DİE, **1980 Genel Nüfus Sayımı Ağrı**, Ankara, 1982.

DİE, **Tarımsal Yapı ve Üretim 1981**, Ankara, 1984.

DİE, **1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler Araştırma Sonuçları**, Ankara, 1994.

DİE, **2000 Genel Nüfus Sayımı Ağrı**, Ankara, 2002.

DİE, **Tarımsal Yapı 2000**, Ankara, 2002.

DİE, **2001 Genel Tarım Sayımı Sonuçları**, Ankara, 2004.

- DİE, **İstatistiklerle Türkiye 2000**, Ankara, 2001.
- Ağrı İli İl Çevre Durum Raporu 2005**, Haz: Cesim Gökçe, Ağrı Valiliği, Ağrı, 2005.
- Ağrı 2018 İl Çevre Durum Raporu**, Ağrı Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı, 2019.
- Ağrı İli Kadın Profili Araştırması**, Genel Koordinatör: Havva Çaha, Serhat Kalkınma Ajansı, İstanbul, 2016.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 17, Cilt:33, Birleşim: 32, 02.12.1986.
- TBMM, Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Cilt: 45, Birleşim: 53, 11.02.1998.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 22, Cilt:2, Birleşim: 19, 08.01.2003.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:22, Cilt: 14, Birleşim: 82, 21.05.2003.
- TRA 2 Düzey II Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 2010 – 2013 Bölge Planı**, Serhat Kalkınma Ajansı, 2010.
- TRA 2’de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma**, Proje Koordinatörü: Hüsnü Kapu, Serhat İlleri Kalkınma Ajansı, 2012.

Kitaplar

- Boratav, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara,2004.
- Karabağ, Hacer, **Bursa’da Tarımsal Değişim ve Bu Değişimin Sosyoekonomik Sonuçları (1945-1980)**, Nilüfer Belediyesi Yay., Bursa, 2019.
- Karpat, Kemal, **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme**, Çev: Abdulkerim Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013.
- Mazoyer, Marcel, Laurence Roudart, **Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize**, Çev: Şule Ünsaldı, Epos Yay., Ankara, 2009.
- Şahinöz, Ahmet, **Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011.

Makaleler

- Engindeniz, Sait “AB ve Türkiye’de Tarım İşletmelerinin Sayı Ve Arazi Genişliklerindeki Değişmeler”, **TKB Türktarım Dergisi**, 143:28-36.
- Gökdal, Özdal, Okan Atay, “Türkiye’de Kıl Keçisi Yetiştiriciliği ve Kıl Keçisinin Et Üretimi”, **Tarım Türk**, Sayı:31, Yıl:6, Eylül-Ekim 2011.

- Karabağ, Hacer, “Bursa Kırsalında Kadın Olgusunun Değişimi Üzerinde Eğitimin Etkisi (1945-2015)”, **Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches** ISSN: 2630-6166, Vol:4 / Issue:14, p.714-729.
- Kaya, Faruk, “Ağrı İlinin 1927-2012 Sayım Dönemleri Kır-Kent Nüfus Hareketleri”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Volume:6/4, 2013, p.535 – 559.
- Kaya, Faruk, Sinan Kocaman, “International Migration Movements and an Evaluation on the Social and Economic Condition of Refugees and Asylum Seekers in Ağrı”, **Ozean Journal of Social Sciences**, 3, 1, 2010, p.15-29.
- Oral, Ceren, Elçin Kıpık, “Ulaştırma Sektörünün Önemi Üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım”, **Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019; 1(1): 58-64.
- Özdoğan, İsmail, “Ağrı İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Seyri (1923-2018)”, **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5 (1) , 177-206.
- Şahinler, Zeki, Yücel Demir, “Ağrı İlinde Küçükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi**, Cilt 5(1) 16-26 2016 DOI: 10.17100/nevbiltek.90629 URL: <http://dx.doi.org/10.17100/nevbiltek.90629>.
- Tunç, Bilal, Fatih Özçelik, “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3 2017, Sayfa: 2132-2149.

Tezler

- Şağlam, Uğur, **Kırsal Bölgelerde Gıda İşletmelerinin Gelişmesinde Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin Rolü: Ağrı İli Örneği**, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

İnternet Adresleri

- https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//koyyolu_metaver-2018-20190301081045.pdf

